

University of Groningen

Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e en 20e eeuw

Leeuwen, M.H.D. van; Maas, I.

Published in:
EPRINTS-BOOK-TITLE

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2007

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Leeuwen, M. H. D. V., & Maas, I. (2007). Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e en 20e eeuw: Een studie op basis van de Nederlandse volkstellingen en huwelijksakten. In *EPRINTS-BOOK-TITLE* (blz. 181). Rijksuniversiteit Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Two centuries of Dutch thought

2007 DANS en CBS

©Sommige rechten voorbehouden / Some rights reserved.

Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals vastgelegd in de Creative Commons licentie [Naamsvermelding-NietCommercieel-GelijkDelen] 3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/nl/>

Gepubliceerd door

DANS – Data Archiving and Networked Services

PO Box 93067

2509 AB The Hague

T 00 31 (0)70 3494450

F 00 31 (0)70 3494451

info@dans.knaw.nl

www.dans.knaw.nl

ISBN 978-90-6984-533-3

With summaries in English

[English Title] Two Centuries Counting the Dutch

[Subtitle] Research with the Digital Population, Labour and Housing Censuses of the Netherlands 1795-2001

Digitaal beschikbaar als pdf op www.volkstellingen.nl

Redactie-assistent: Dagmar Stiebral

Ontwerp: Ellen Bouma

Pagina opmaak: n.v. Peeters s.a., Herent, België

Het papier van deze publicatie voldoet aan ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier.

Foto omslag: Schenkkade, spoorwegovergang. Bron: Gemeentearchief Den Haag, Fotonummer 0.62201, 24 oktober 1932, origineel formaat 17 × 12 cm

Twée eeuwen Nederland geteld

Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en
Woningtellingen 1795-2001

Redactie

O.W.A. Boonstra

P.K. Doorn

M.P.M. van Horik

J.G.S.J. van Maarseveen

J. Oudhof

DANS Symposium publicaties 2

Den Haag, 2007

Inhoud

Voorwoord 1

Inleiding. Twee eeuwen volkstellingen gedigitaliseerd –
P.K. Doorn en J.G.S.J. van Maarseveen 3

Buitenlandse migratie in Nederland, 1795-2006. De invloed op de bevolkings-
samenstelling – J.M.M. Nicolaas en A.H. Sprangers 19

Vergrijzing in Nederland, 1899-2000. De historische wortels van een modern
probleem – Th.L.M. Engelen 51

Huishoudensdynamiek 1971-2006. Meer alleenstaanden in alle fasen van de
levensloop – C.N. Harmsen 73

De vruchtbaarheid van vrouwen in de twintigste eeuw – A. de Graaf 99

‘Licht, lucht en vrijheid’. De kwaliteit van de huisvesting (1899-1947) –
R.J. van der Bie 129

Beter wonen? Woningmarkt en residentiële segregatie in Amsterdam 1850-1940 –
H.M. Laloli 153

Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e
en 20e eeuw. Een studie op basis van de Nederlandse volkstellingen en
huwelijksakten – M.H.D. van Leeuwen en I. Maas 181

Arbeidsdeelname van 50-plus vrouwen 1849-2006 –
J. Oudhof en A.M.S. Boelens 207

Ondernemers in Nederland. De dynamiek in de ondernemerspopulatie in de
twintigste eeuw – J.L.J.M. van Gerwen en F.M.M. de Goey 223

Stad en platteland in de uitkomsten van de Nederlandse volkstellingen –
P. Kooij 259

Bevolking en infrastructuur in Groningen en Drenthe, 1820-1915 –
P.D. Groote en P.G. Tassenaar 273

Gereformeerden geteld en geregistreerd: een bronnenvergelijking –
W.C. Advokaat, P.G. Prak en M. te Velde 299

‘Bloed en vuur’: het Leger des Heils trekt ten strijde, 1887-2005 –
H. Knippenberg en S. de Vos 335

Exponenten van vrijzinnigheid: remonstranten en doopsgezinden –
J.M. Vliegen 361

De Duitse bezetting, de verzuimdheid van Nederlandse gemeenten, de overlevings- kansen van hun joodse inwoners – P. Tammes en W. Ultee	395
Twee eeuwen volkstellingen. De methode van onderzoek – J.G.S.J. van Maarseveen	421
Nieuwe data, ‘nieuwe’ methode? Een sociologisch historische toepassing van multiniveau-analyse – R.L. Zijdeman	441
Buurten en wijken in de volkstellingen van de negentiende eeuw – O.W.A. Boonstra	455
Een digitale detective story: de reconstructie van de Nederlandse Volkstelling van 1960 – P.K. Doorn en M. van den Berk	471
De Virtuele Volkstelling 2001 in historisch perspectief – E. Schulte Nordholt en J.G.S.J. van Maarseveen	489
Biografieën	511
Abstracts	517

Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e en 20e eeuw. Een studie op basis van de Nederlandse volkstellingen en huwelijksakten*

M.H.D. van Leeuwen en I. Maas

Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen zijn twee belangrijke onderzoeksgebieden in de Nederlandse sociale en economische geschiedenis. Beide verschijnselen worden weerspiegeld in beroepsaanduidingen zoals die in volkstellingen en in akten van de burgerlijke stand worden aangetroffen. Dit artikel stelt zich als vraag of de economische specialisering en de veranderende sociale verhoudingen onderzocht kunnen worden met behulp van de volkstellingen en de akten van de burgerlijke stand. Het artikel is dus methodologisch of, zo men wil, bronnenkritisch van aard. Het onderzoekt de mogelijkheden en beperkingen van beide bronnen, afzonderlijk en in vergelijking. Dit is mogelijk geworden doordat beroepsaanduidingen in de Nederlandse volkstellingen in het kader van het Life Courses in Context project op dezelfde wijze zijn gecodeerd als in sommige grote databestanden met akten van de burgerlijke stand, zoals de Historische Steekproef Nederland en de zogeheten GENLIAS-bestanden.¹ De gemeenschappelijke codering is die van HISCO, Historical International Standard Classification of Occupations.²

Inleiding

De ruime probleemstelling van dit artikel is op de volgende manieren afgebakend. Om te beginnen onderzoeken we slechts een deel van hetgeen met de beroepsaanduidingen in beide bronnen kan worden onderzocht, namelijk economische specialisatie en de verdeling van de beroepsbevolking over sociale klassen. Andere fenomenen, zoals intergenerationele of huwelijksmobiliteit worden buiten beschouwing gelaten. Daarnaast is er sprake van een terreinverkenning. Dat wil zeggen dat de nadruk ligt op beschrijvingen en minder op een diepgaande analyse van samenhangen. Tenslotte is maar een klein deel van het materiaal onderzocht, en wel de volkstellingen van de provincie Zeeland van 1849 en 1899, en de huwelijksakten

* Wij danken de deelnemers aan het Seminar of the Cambridge Group for the History of Population and Social Structure en het Utrechtse Migratie- en Stratificatieseminar voor hun commentaar. Onze dank gaat ook uit naar het Zeeuws Archief voor het beschikbaar maken van de Zeeuwse huwelijksdata.

¹ Zie <http://www.lifecoursesincontext.nl/>, <http://www.iisg.nl/~hsn/>, Mandemakers, 'Netherlands' en Doorn, Jonker en Vreugdenhill, 'Digitalisering'.

² Zie Van Leeuwen, Maas en Miles, 'HISCO'.

van deze provincie in de periode 1816-1922.³ Hierbij hebben wij ons bij enkele vergelijkingen ook nog eens beperkt tot beroepen van mannen.⁴

De bronnen en de elektronische bestanden

De volkstellingen

De meeste tabellen uit de door DANS (Data Archiving and Networked Services) op het web gepubliceerde volkstellingen van 1795 tot 1956 zijn in het kader van het Life Courses in Context project als excel sheet beschikbaar gekomen.⁵ Het betreft hier niet de oorspronkelijke gegevens per man of vrouw. Die zijn met uitzondering van de twee meest recente volkstellingen verloren gegaan. Wel zijn de gepubliceerde tabellen bewaard gebleven. Het betreft dus gegevens die zijn geaggregeerd naar plaatsen binnen een provincie, naar mannen en vrouwen (vaak met een onderscheid naar leeftijd, met inbegrip van kinderen) en per beroepsgroep. Het aantal onderscheiden beroepsgroepen wisselt sterk, en wel van 0 (in de jaren 1795, 1830 en 1840), 296 (in het jaar 1849), 328 maar helaas geen excel file (in 1859), 0 (in 1869 en 1879), 660 (in 1889), 1380 (in 1899), 3236 (in 1909), 0 (in 1919), 6290 (in 1920), 6440 (in 1930), 211 (in 1947) tot 0 (in 1956). De hier gebruikte tellingen zijn die van 1849 en 1899 en deze tellingen verschillen dus sterk in de mate van aggregatie van beroepen. Voor sommige analyses behoeft dit waarschijnlijk geen probleem te zijn, maar voor een onderzoek naar specialisatie is het een potentieel probleem. Als de titels in een later jaar minder geaggregeerd zijn dan die in een eerder jaar, kan het alleen daarom al lijken alsof er sprake is van een toenemende specialisatie.

De beroepstitels zijn in het kader van het Life Courses in Context project van HISCO-codes voorzien.⁶ Aan de titels in de volkstellingen is, ofschoon het geaggregeerde gegevens zijn, over het algemeen toch één van de fijnmazige codes toegekend en deze codering is hier verder ongewijzigd gebruikt.⁷ Daarmee zijn de

3 Hoewel er ook huwelijksakten beschikbaar zijn voor de periode 1795-1815, is de registratie van beroepsinformatie in die periode nog zeer onvolledig. Deze jaren laten we daarom buiten beschouwing.

4 Elders hebben we overigens beroepen van Zeeuwse vrouwen bestudeerd met behulp van Zeeuwse huwelijksakten, zie Maas en Van Leeuwen, *‘Over dienstboden’*.

5 Zie <http://www.volkstellingen.nl/nl/>

6 Zie http://www.volkstellingen.nl/nl/onderzoek_literatuur/harmonisatie/beroepen/ met een compleet overzicht van alle gecodeerde beroepen in een bestand dat in de rechterkolom aanklikbaar is onder het kopje Unieke Beroepen. Zie ook het Verslag Harmonisatie Beroepen.

7 Dat wil zeggen dat niet gecontroleerd is of een specifieke beroepstitel in de volkstellingen dezelfde code heeft gekregen als in het bestand van de burgerlijke stand. Wat betreft de vergelijkbaarheid van de volkstellingsgegevens met die van de burgerlijke stand is een mogelijk, vermoedelijk klein probleem, dat de volkstellingen per bedrijfstak een groep personen in algemene dienst kennen die allen de code 30000 hebben gekregen. Zij zijn dus allen beschouwd als klerken en kantoorpersoneel, en niet als bijvoorbeeld schoonmakers, of

beroepsaanduidingen in de volkstellingen dus vergelijkbaar gemaakt met beroepsaanduidingen in de registers van de burgerlijke stand, zoals van GENLIAS of de Historische Steekproef Nederland, voorzover die ook in HISCO zijn gecodeerd.⁸

Zijn de beroepsgegevens uit de gepubliceerde volkstellingen enerzijds minder gedetailleerd dan die uit de individuele huwelijksakten, die niet geaggregeerd zijn naar beroepsgroep, anderzijds bevatten ze soms meer informatie en wel over de mate van zelfstandigheid. De gepubliceerde totalen bevatten in de volkstelling van 1899 een onderverdeling naar bedrijfsleider voor eigen rekening (status A), bedrijfsleider voor rekening van anderen (status B), voorlieden (status C) en arbeiders (status D). Wij hebben deze gegevens niet verder gebruikt, behalve waar ze al tot uiting komen in de beroepscoderingen die we, zoals gezegd, voor vaststaand hebben aangenomen. Dit laatste is het geval bij de zogeheten 'fabrikanten'. Sommige personen geven op aan de volksteller – en overigens ook aan de ambtenaar van de burgerlijke stand – dat zij 'fabrikant' van een en ander zijn. In hedendaags taalgebruik denkt men dan aan fabriekseigenaren, maar sommige historici veronderstellen dat het in de negentiende eeuw ook om fabrieksarbeiders kan gaan.⁹ Komt men de term 'fabrikant' tegen op een huwelijksakte dan is het niet duidelijk of het een eigenaar of een arbeider betreft. Er is voor gekozen alle fabrikanten als eigenaars te coderen. De genoemde statusaanduidingen van de volkstellingen maken dit echter wel duidelijk. In het Life Courses in Context project zijn fabrikanten met statuscode A of B als bedrijfsleiders, en die met statuscode C en D als arbeiders gecodeerd.¹⁰

De volkstellingen betreffen in beginsel de gehele bevolking, maar het is bekend dat met name bij vrouwen er een gevoelige onderregistratie is van beroepen, dat

als sjouwers zoals men thans wel denkt bij de Volkstelling van 1899. De huwelijksakten zijn op individueel niveau beschikbaar en kennen geen personen 'in algemene dienst'.

8 De beroepscoderingen van de volkstellingen staan niet weergegeven in de volkstellingsspreadsheets, maar zijn elders op de site te vinden, en wel op http://www.volkstellingen.nl/nl/onderzoek_literatuur/harmonisatie/beroepen/. In de rechterkolom kan men op het bestand voor het desbetreffende jaar klikken. Wie de volkstellingen wil analyseren moet de beroepen dus zelf aan het betreffende bestand 'plakken'. Ofschoon het beschikbaar komen van de beroepscoderingen een grote stap voorwaarts is, is het plakken geen sinecure. De aparte beroepsspreadsheets moeten per tabel worden opgevraagd (en er zijn zeer veel tabellen) en zijn niet direct invoegbaar omdat sommige beroepsaanduidingen in de volkstellingen zijn weggelaten uit de beroepsspreadsheets. Het gaat daarbij vooral om 'dubbele' beroepsaanduidingen (dezelfde beroepsaanduiding maar met een andere status, bijvoorbeeld Bakker, status A (eigenaar) en Bakker, status D (in loondienst)). Daarnaast ontbreken hier en daar andere beroepsaanduidingen om onduidelijke redenen. Bij het invoegen moet men dus tabel voor tabel, regel voor regel controleren.

9 Boonstra, *De waardije*.

10 De fabrikanten met statuscode A of B (buiten de landbouw) zijn in HISCO-groep 2-1 van managers gecodeerd; de fabrikanten met statuscode C of D zijn als productiemedewerkers in groepen 6,7, en 8 gecodeerd. NB De fabrikanten met statuscode C zijn dus niet als voorlieden (HISCO-groep 2-2) gecodeerd.

wil zeggen dat een gedeelte van de werkzame vrouwen niet is geteld. Beroepen van mannen zijn over het algemeen vollediger geregistreerd. De onderregistratie van bepaalde vrouwenberoepen is niet alleen een probleem als men wil bepalen wat de participatiegraad van vrouwen op de arbeidsmarkt is maar kan ook problematisch zijn als men, zoals hier, de mate van specialisatie van vrouwen met die van mannen wil vergelijken, of als men veranderingen van specialisatie van vrouwen in de loop van de tijd wil onderzoeken. Het is daarom nuttig nader op de registratieproblematiek in te gaan, zowel voor vrouwen- als voor mannenberoepen.

De essentie van het probleem ligt in het feit dat de beroepsgegevens in de volkstellingen meer 'gefilterd' zijn dan die in de burgerlijke stand.¹¹ Bij de burgerlijke stand gaat het om zelf opgegeven beroepsaanduidingen. De vrouwen en mannen zelf bepalen of ze een beroep hebben en hoe dat heet. Weliswaar moet de ambtenaar van de burgerlijke stand het opschrijven, maar gezien het bestaan van de tienduizenden titels in de historische aktes van de burgerlijke stand in Nederland lijkt hier geen noemenswaardige beperking vanuit te zijn gegaan. Integendeel, zelfs onbegrijpelijke of klaarblijkelijk onzinnige aanduidingen als 'korporaal op de mestvaalt' halen de aktes. In ieder geval is er geen ambtenaar die tegen een vrouw zegt dat ze geen beroep heeft bijvoorbeeld omdat hij instructies heeft deeltijdwerk niet mee te tellen.¹² Bij de volkstellingen is dat soms wel zo. Beroepen van vrouwen waren veelal 'minder vast omlijnd' dan die van mannen. Het gaat soms om deeltijdactiviteiten die doorgaans informeel van aard waren en waarin de volksteller geen beroep zag. Het gaat soms om het helpen van de man, bijvoorbeeld in het eigen bedrijf, waarbij de volksteller alleen de arbeid van de man zag. Beroepstellingen kennen een onderregistratie van de arbeid van vrouwen die hun man hielpen in landbouw en ambacht.¹³ Dit geldt overigens niet alleen voor de negentiende en twintigste eeuw, maar ook voor de tijd ervoor.¹⁴

11 Er is een hele boekenkast te vullen met publicaties over de interessante kwestie in welke mate volkstellingen de sociale werkelijkheid weerspiegelen en in welke mate de preoccupaties van de bedenkers van de tellingen, ook met betrekking tot de gebruikte indelingen in beroep en sociale klasse. Zie bijvoorbeeld de publicaties van Desrosières. Soms wordt hieruit niet de conclusie getrokken dat men de nadelen van de volkstelling als bron moet kennen zoals men dat voor elke andere historische bron ook moet doen, maar trekt men de conclusie dat volkstellingen nagenoeg onbruikbaar zijn om de geschiedenis van de arbeid te beschrijven, zie bijvoorbeeld Higgs, *'Making Sense'* en idem, *'Clearer Sense'*.

12 Wel zou de vrouw in kwestie en haar sociale omgeving zelf kunnen menen dat bijvoorbeeld het helpen van haar man in hun eigen bedrijf geen beroep is en niet het vermelden waard. Illegale of oneerbare beroepen vertellen mensen doorgaans ook niet, maar dat geldt zowel voor de volkstellingen als voor de aktes van de burgerlijke stand.

13 Zie Schilstra *'Vrouwenarbeid'*, 32; Pott-Buter *'Facts and Fairy Tales'*, 73, 106-107. Van Zanden demonstreert in *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* de onderregistratie van vrouwen in de landbouw door een vergelijking van de totalen in de beroepstellingen met die volgens de patentregisters.

14 Schmidt *'Vrouwenarbeid'*.

Hoe zit het nu met de registratie van beroepen van vrouwen in de Volkstellingen van 1849 en 1899?¹⁵ De telling van 1849 telde in beginsel alle werkende vrouwen, maar in de volgende tellingen – en dus ook die van 1899 – werden gehuwde vrouwen werkzaam in de landbouw niet meer geteld: zij werden blijkbaar geacht slechts hun man te assisteren. Het betrof hier vooral boerinnen en landarbeidsters. De participatiegraad van vrouwen op de arbeidsmarkt daalde, vermoedelijk hoofdzakelijk door deze verandering, van 23 procent in 1849 naar 18 procent in 1859. De Volkstelling van 1849 (en overigens ook die van 1859) overschat echter het aantal dienstboden omdat alle ‘werkboden’ als zodanig zijn geteld, terwijl deze term zowel op landarbeidsters als op dienstboden sloeg.

De volkstelling van 1849 (en overigens ook die van 1859) overschatte ook het aantal mannelijke dienstboden omdat ook bij de mannen alle werkboden ten onrechte als dienstboden zijn beschouwd. De telling van 1849 vergat overigens de (in meerderheid mannelijke) binnenschippers te tellen.

Er zijn nog twee registratieproblemen die aandacht vergen: die van de losse arbeiders en die van de sjouwers. Zowel in 1849 als 1859 eindigden grote groepen mannen en vrouwen in deze verzamelgroep van ‘arbeiders en dagloners’. In 1859 ging het om 19 procent van de mannelijke beroepsbevolking en 18 procent van de vrouwelijke beroepsbevolking. Pas in 1899 werd in zulke gevallen aan het gemeentebestuur om nadere informatie gevraagd, hetgeen resulteerde in een sterke daling van deze groep. Tegelijk kan ook niet worden uitgesloten dat er vergeleken met 1899 in 1849 werkelijk meer mensen waren die elke dag hun brood probeerden te verdienen met dat wat die dag het meest opbracht en die dus in die zin inderdaad ongespecialiseerd arbeider waren.¹⁶ En dan is er de kwestie van de sjouwers. In 1899 telde men verrassend weinig sjouwers (2500), waar men tien jaar eerder nog bijna het tienvoudige aan sjouwers telde (23000). In Amsterdam bijvoorbeeld daalde het aantal sjouwers in deze tien jaar van ruim 8000 naar zegge en schrijve 0. En toch viel er op drukke dagen van alles te sjouwen in havensteden als Amsterdam en Rotterdam. Sjouwers hadden niet altijd werk, maar ze waren er wel.¹⁷ Dat wisten de tellers ook. In de telling van 1899 verzuchtten ze: ‘Reeds boven is melding gemaakt van de grote vermindering van het aantal sjouwerlieden. Voor deze vermindering is geen afdoende verklaring te vinden, al kan veel

15 Het onderstaande is gebaseerd op Oomens en Bakker, ‘*De beroepsbevolking*’, Smits, Horlings en Van Zanden, ‘*The measurement*’ (Appendix 1 Population, Employment and Labour Input) en de studies van Van Zanden. Algemene informatie over de volkstellingen van 1849 en 1899 is te vinden bij Van Maarseveen ‘*Tijdens de eeuwwisseling geteld*’, idem ‘*Beroepstellingen*’ en idem ‘*Volkstellingen 1795-1971*’ alwaar op p. 75-76 een overzicht van de vraagstelling rond beroep. Dit laatste artikel behandelt ook de kwestie van de ‘feitelijke’ versus de ‘werkelijke’ bevolking (pp. 14-15) en andere zaken rond beroep (pp. 24-26) waaronder die van het hoofdberoep.

16 Zie voor Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw Van Leeuwen, ‘*Bijstand in Amsterdam*’ 187-192.

17 Zie bijvoorbeeld Van Leeuwen, ‘*De eenheidsstaat*’ 198-199.

worden bijeengebracht om haar gedeeltelijk op te lossen.¹⁸ Men denkt thans dat de sjouwers in 1899 geboekt zijn onder ‘personeel in algemene dienst’.

De huwelijksakten

In Nederland bevatten huwelijksakten in de negentiende en twintigste eeuw bijna altijd het beroep van de bruidegom zoals door hemzelf opgegeven. Ze bevatten in mindere mate het beroep van de bruid, naar het zich laat aanzien nog het frequentst in de eerste helft van de negentiende eeuw alsmede na de Tweede Wereldoorlog. Ook in Zeeland is dat zo. Van alle bruidegoms in de Zeeuwse huwelijksakten die door het Zeeuws Archief zijn verzameld in het kader van het GENLIAS project, heeft 96 procent een beroepsvermelding tegen 49 procent van de bruiden. Het percentage bruiden met een beroep is het hoogst in de eerste helft van de negentiende eeuw (circa 65 procent) en daalt vooral na 1875 tot 20 procent in 1922.¹⁹ Het is onduidelijk in welke mate de sterke daling van het percentage bruiden met een beroep een weerspiegeling is van een sociale werkelijkheid waarbij vrouwen minder betaalde arbeid na hun huwelijk gingen verrichten en meer thuis bleven en onbetaald en ongeregistreerd als huisvrouw werkten. Het hoge percentage bruiden met een beroep op de huwelijksakten in Zeeland in de eerste helft van de negentiende eeuw is overigens opmerkelijk. Het maakt massale onderregistratie van beroepen van vrouwen bij huwelijk onwaarschijnlijk.

De individuele huwelijksakten leveren tienduizenden beroepstitels op, die dus veel fijnmaziger en minder ‘gefilterd’ zijn dan de geaggregeerde beroepstitels uit de gepubliceerde volkstellingen. Dat resulteert in veel werk bij het coderen en een aantal moeilijk of zelfs niet in te delen beroepstitels. Het aantal *personen* met een niet of moeilijk in te delen titel is zelfs in de huwelijksakten echter gering omdat een klein aantal veel voorkomende en gemakkelijk in te delen beroepstitels de meeste bruiden en bruidegoms omvat. Anders gezegd, de makkelijke titels beslaan heel erg veel personen, de moeilijke naar verhouding heel erg weinig. Op twee punten zijn de huwelijksakten duidelijk minder informatief dan de volkstellingen. Ten eerste is dat waar het de vraag betreft of iemand zelfstandig een beroep uitoefent, in loondienst is maar leiding geeft aan anderen of een arbeider waarover anderen de leiding hebben. Dat onderscheid is niet altijd duidelijk bij de huwelijksakten, terwijl sommige volkstellingen een aparte variabele hebben die hierop betrekking heeft.²⁰ Ten tweede is dat waar het ‘arbeiders’ zonder nadere aanduiding betreft. Deze beroepstitel kan zowel slaan op arbeiders in de steden als die op het platteland (landarbeiders). Over dit probleem komen we nog te spreken bij de indeling in sociale klassen.

18 Oomens en Bakker, *‘De beroepsbevolking’*, 9.

19 Walhout en Van Poppel, *‘De vermelding des beroeps’* voor Nederland; Maas en Van Leeuwen, *‘Over dienstboden’* voor Zeeland.

20 Zoals eerder vermeld, zij zeker in het geval van ‘fabrikanten’ de huwelijksakten een onduidelijker bron dan de volkstellingen.

Huwelijksakten hebben vanzelfsprekend uitsluitend betrekking op huwenden. Zij verschillen daarmee in tenminste twee opzichten van de volkstellingen. Om te beginnen hebben de volkstellingen ook betrekking op ongehuwden (met inbegrip van kinderen). Nu huwde in Nederland in de periode die we onderzoeken meer dan 90 procent van alle volwassenen ooit. De uitval van ongehuwde volwassenen is dus relatief gering. Een belangrijker verschil tussen de huwelijksakten en de volkstellingen als bron voor de beroepsstructuur van Nederland, is dat de volkstellingen in beginsel iedereen tellen die in het volkstellingjaar werkt (onderregistratie daargelaten), terwijl de huwelijksakten in datzelfde jaar alleen een fractie van die mensen bestrijken, namelijk over het algemeen jonge mensen die nu net in dat jaar huwen. Men kan het zien alsof de huwelijksakten de nieuwe instroom op de arbeidsmarkt omvatten en de volkstellingen de totale populatie werkenden op een bepaald moment, waarvan velen hun eerste beroep inmiddels hebben verlaten.²¹

Economische specialisering

Inleiding

Al zeker sinds de klassieke economen als Smith en Ricardo, is het gemeengoed te denken dat in de Westerse wereld de toename van de welvaart in belangrijke mate berust op specialisatie. Landen en streken specialiseren zich op hetgeen ze het 'best' kunnen en ruilen met andere landen en streken de grondstoffen, producten en diensten waar die het best in zijn. Binnen een land in de Westerse wereld is er ook sprake van specialisatie. Het productieproces ontwikkelt zich niet alleen voortdurend – waardoor sommige beroepen marginaliseren of zelfs verdwijnen en andere beroepen opkomen – maar die ontwikkeling is er globaal een van specialisatie. Algemene taken die door een persoon worden verricht worden in toenemende mate gesplitst in deeltaken die door verschillende personen worden uitgevoerd. Hierbij speelt een rol dat de deeltaken ingewikkelder worden in de zin dat er speciale apparatuur of vaardigheden voor nodig zijn.

Het proces van specialisatie in het productieproces heeft dus een pendant in een proces van toenemende gespecialiseerde beroepen, beroepstitels en beroepsbeoefenaars. De vraag is in welke mate en op welke wijze specialisatie in het productieproces af te leiden is uit de beroepstitels zoals die in de volkstellingen en huwelijksakten geregistreerd staan en die in HISCO gecodeerd zijn. HISCO is

21 Helemaal juist is dit niet, omdat de huwelijksleeftijd varieert, zelfs als men alleen eerste huwelijken in het onderzoek betreft, zoals in de analyses in dit artikel is geschied. Desalniettemin is de gemaakte versimpeling wel in zijn algemeenheid bruikbaar. De gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk in Zeeland in de onderzoeksperiode is 27 jaar voor mannen en 25 jaar voor vrouwen. Een andere bron waaruit men gegevens kan destilleren over de instroom op de arbeidsmarkt, maar dan uitsluitend over mannen, zijn de militieregisters, dat wil zeggen de registers van de militaire dienst, zie bijvoorbeeld Knotter, 'Economische transformatie'. De spreiding in leeftijden in de militieregisters is geringer dan die bij de huwelijksakten, zelfs als men alleen eerste huwelijken selecteert.

een systematische 'opbergdoos' voor beroepstitels van mannen en vrouwen uit alle landen voor een lang tijdvak, dat in ieder geval de negentiende en twintigste eeuw beslaat. Er zijn een kleine 1600 eenheden die in een systematisch, en ten dele hiërarchisch verband tot elkaar staan waarin alle Nederlandse beroepstitels geordend kunnen worden naar de taken en de verplichtingen die het werk met zich meebrengt. Welke methoden zouden nu geschikt kunnen zijn om het proces van specialisatie af te leiden uit in HISCO ingedeelde beroepstitels uit volkstellingen of akten van de burgerlijke stand?

De 1600 eenheden binnen HISCO zijn zo gekozen dat zowel eeuwenoude taken in het productieproces zoals bakker of historicus er een plek in hebben als 'nieuwe' taken in het productieproces zoals computerdeskundige of atoom-energie-ingenieur. Ook zijn er taken in het productieproces die verouderen en ophouden te bestaan, zoals bijvoorbeeld die van linotypist, die op een thans niet meer gebruikelijke wijze drukwerk produceerde. Het opbergsysteem moet een lange periode bestrijken en dus zijn er meer eenheden dan nodig zouden zijn als louter de wereld van het werk beschreven moest worden in een nauwer omschreven periode, zoals bijvoorbeeld de jaren 1880-1900. Een eenvoudige eerste wijze om specialisatie op het spoor te komen is te kijken naar het aantal verschillende HISCO-groepen (van 5 digits) die in een bepaalde periode in gebruik zijn.

Een andere methode is te kijken naar de verhouding tussen algemene en bijzondere beroepsgroepen in HISCO. Dit kan op een aantal manieren. HISCO is om te beginnen zo opgezet dat algemene taken in de regel aan het begin van elke unit groep staan en de bijzondere, gespecialiseerde, daarna volgen.²² Men kan dus, ten

22 In de regel eindigen de nummers die horen bij de algemene HISCO-rubrieken op 00, 05 of 10, uitzonderingen daargelaten. Zo is er de groep metaalbewerkers (Metal processors) 7-2. Deze kent 9 gespecialiseerde subgroepen waaronder 7-21 'Metal smelting, converting and refining furnacemen', en een algemene groep voor beroepstitels die in een van de 9 subgroepen thuishoren zonder dat duidelijk is welke; deze algemene groep draagt het nummer 7-20 en heet 'Metal processors, specialisation unknown' en kent maar een 5 digit code te weten 7-20.00 'Metal processor specialisation unknown'. Naast dit laatste algemene nummer kent elk van de negen subgroepen ook een 'hokje' voor beroepstitels waarvan wel duidelijk is dat ze in de betreffende subgroep horen maar niet waar ze precies binnen die subgroep in te delen zijn. Zo kent de genoemde subgroep 7-21 een aantal nauw omschreven beroepen zoals 7-21.20, te weten 'Blast furnaceman (ore smelting)' of 7-21.50 te weten 'Bessemer furnaceman (steel converting)', maar ook een algemene code die eindigt op .00 en wel 7-21.00, te weten 'Metal smelting, converting or refining furnaceman, specialisation unknown'. Daarnaast zijn er tegen het einde van het HISCO-stelsel ook vier zeer algemene beroepsomschrijvingen bestemd voor productiewerk, te weten 9-99.00 'Worker, no further information', 9-99.10 'Labourer', 9-99.20 'Day-Labourer' en 9-99.30 'Factory Worker'. De volgende beroepen eindigen op 00, 05 of 10 maar zijn tot de gespecialiseerde beroepen gerekend: 0-62.10, 0-66.10, 0-72.10, 0-73.10, 0-74.10, 0-77.10, 0-83.10, 1-21.10, 1-22.10, 1-23.10, 1-24.10, 1-29.10, 2-01.10, 2-02.10, 2-22.10, 4-32.00, 5-83.00, 6-41.00, 6-22.10, 6-24.00, 6-24.10, 6-25.10, 6-26.10, 7-57.10. En de volgende beroepen eindigen niet op 00, 05 of 10, maar zijn wel tot de algemene beroepen gerekend: 1-30.20, 1-30.30, 4-10.25, 4-51.25, 5-10.20, 6-11.15, 6-21.20, 8-12.08, 9-37.15.

eerste, kijken naar de verhouding tussen zulke algemene titels en de overige titels. Ten tweede kan men letten op de specialisatie naar product. Ofschoon sommige HISCO-groepen al betrekking hebben op het bewerken of verhandelen van een bepaald product (bijvoorbeeld 8-80.50, goud- en zilversmid) is dat veelal niet het geval. Indien de beroepstitel in de bron toch een product noemt, wordt dat gegeven gecodeerd in de variabele Product, volgens een classificatie van producten van de Verenigde Naties²³. Met name bij de handelaren en verkopers (groep 4), maar ook bij de bedrijfsleiders (groep 2) en fabrieksarbeiders (groep 9) komen in de historische bronnen vaak beroepstitels voor waar dit het geval is.

Het bovenstaande is niet uitputtend. Zo zou men ook nog kunnen kijken naar het aandeel van dubbele beroepstitels, die in minder gespecialiseerde economieën vooral voorkomen als een combinatie van een beroep in de primaire sector (bijvoorbeeld boer of visser) en een ander beroep in de secundaire of tertiaire sector. Men kan aannemen dat het oogsten van het land of de zee niet het hele jaar door kan geschieden en daarbij ook niet genoeg opbrengt. In het bovenstaande is overigens vaak gesproken over 'het aandeel van bepaalde beroepen' waar strikt genomen diende te staan het aandeel van personen met bepaalde beroepstitels. Ook in het navolgende wordt korthedshalve deze wat lossere omschrijving gebruikt waar het niet tot verwarring kan leiden.

Economische specialisatie in de Zeeuwse huwelijksakten

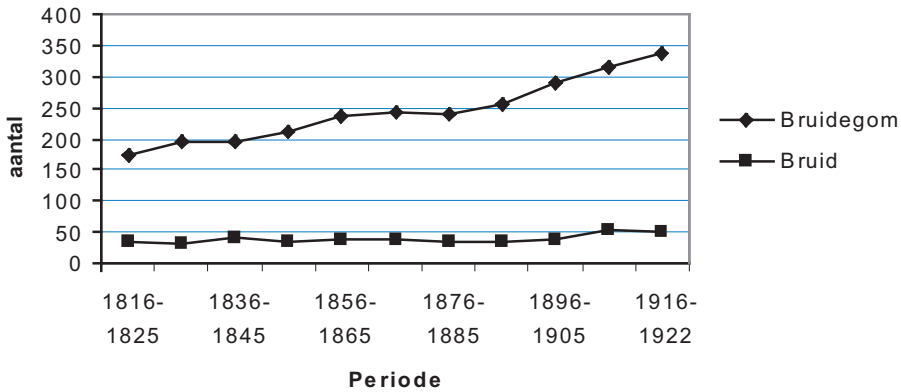
De Zeeuwse huwelijksakten bevatten, zoals we gezien hebben, beroepen van bijna alle huwende mannen en van een in vergelijking met andere bronnen hoog percentage van de huwende vrouwen, al neemt dit laatste percentage wel af over de tijd.

Grafiek 1 laat zien hoeveel verschillende HISCO-groepen er nodig waren om alle door bruidegoms en bruiden genoemde beroepen in te delen. Deze indicator voor specialisatie laat een duidelijke toename van specialisatie zien voor de bruidegoms, maar nauwelijks voor de bruiden. Het aantal verschillende beroepen van de bruidegoms neemt toe van 173 in de periode 1816-1825 tot 337 in de periode 1916-1922. De stijging lijkt alleen tussen 1855 en 1885 te stagneren. Het aantal verschillende beroepen van de bruiden schommelt op een veel lager niveau iets onder de 40. Alleen aan het eind van de onderzochte periode is er een kleine stijging waarneembaar.

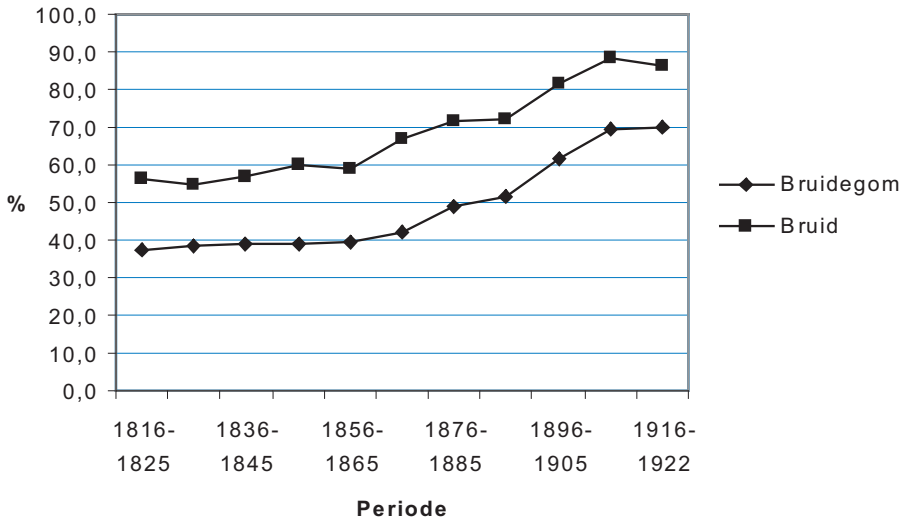
Grafiek 2 biedt een overzicht van de tweede indicator voor specialisatie: het aandeel van gespecialiseerde en niet-gespecialiseerde beroepen. Over de hele periode is er bij de mannen een toename van het aandeel gespecialiseerde beroepen van 37 procent in de jaren 1816-1825 tot 70 procent in de jaren 1916-1922. Vooral na 1865 neemt de specialisatie toe. Bij de vrouwen ligt het percentage gespecialiseerde beroepstitels hoger dan bij de mannen, en ook daar stijgt het vooral na 1865. Na 1910 is er sprake van een kentering, vooral bij de vrouwen en in mindere mate

23 United Nations Secretariat, 'Central Product Classification'.

Grafiek 1. – Aantal verschillende HISCO-groepen naar periode:
bruidegom en bruid.

Grafiek 2. – Aandeel gespecialiseerde beroepsbeoefenaren naar periode:
bruidegom en bruid.

bij de mannen. Het percentage gespecialiseerde beroepen ligt lager bij mannen dan bij vrouwen omdat mannen vaker geregistreerd staan als ‘arbeider’ of ‘werkmán’, terwijl er bij vrouwen vaker staat wat voor soort werk zij doen, bijvoorbeeld dienstbode of boerenmeid.

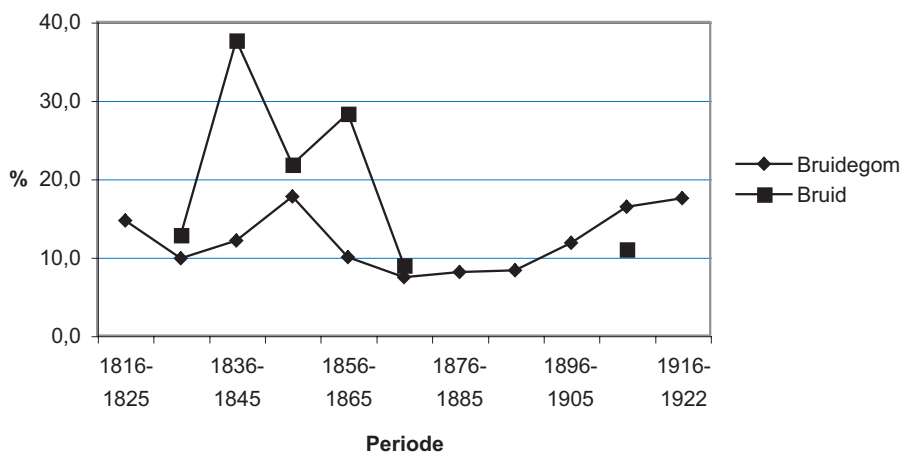
De stijging van het aandeel van de gespecialiseerde beroepen blijkt bij nadere beschouwing, waarvan de gegevens hier niet verder in detail zijn weergegeven, vooral geconcentreerd te zijn in het productiewerk (HISCO-majorgroepen 7, 8, en 9) en de landbouw (HISCO-majorgroep 6). Van alle bruidegoms die in de productie werken heeft in het begin van de negentiende eeuw 28 procent een

gespecialiseerde beroepstitel tegen 47 procent een eeuw later. De specialisatie gaat vooral ten koste van de ongespecificeerde arbeiders (HISCO 9-99.00). Ook in de landbouw stijgt de specialisatie en wel van 39 naar 94 procent. Dit komt vooral door een stijging van het percentage landbouwers (van 17 naar 30 procent van allen die werkzaam zijn in de landbouw). Deze gaat samen met een verschuiving van de boerenarbeiders van algemene boerenknechten naar akkerknechten.

In de andere sectoren van de economie is zo'n trend niet te zien. In sommige sectoren daalt de specialisatie zelfs, bijvoorbeeld in het geval van de kooplui en verkopers (HISCO-majorgroep 4). Bij de bruiden zien we ook een kleine stijging van de specialisatie in het productiewerk en net als bij de mannen een sterke stijging in de landbouw. Aan het begin van de 20e eeuw werken bijna alle vrouwen in deze sector als akkerknechten. Omdat er in deze periode nog bijna geen vrouwen een kantoorbaan hebben valt daar verder weinig over te zeggen.

Wanneer we kijken naar productspecialisatie in de loop van de tijd ontstaat een ander beeld, zie Grafiek 3. De grafiek heeft alleen betrekking op productspecialisatie bij handelaren, bedrijfshoofden en fabrieksarbeiders. Met enige goede wil kan men zeggen dat de productspecialisatie bij mannen en vrouwen in hoofdzaak dezelfde golfbeweging doormaakt, zij het meer uitgesproken bij de vrouwen.²⁴ In de huwelijksakten staat bij de beroepen aan het begin van de negentiende eeuw zelden een product vermeld, maar dat wordt steeds vaker zo tot het midden van de negentiende eeuw. Op het hoogtepunt is er een productvermelding bij 40 procent van de vrouwen in deze beroepen (in de periode 1836-45) en bij een op de

Grafiek 3. – Productspecialisatie naar periode: bruidegoms en bruiden.

Alleen getoond bij N is tenminste 100.

24 Percentages zijn alleen weergegeven als er tenminste 100 personen in de betreffende periode in deze beroepen werkzaam waren. Dat is bij vrouwen niet altijd het geval.

zes mannen (in het daaropvolgende decennium). Daarna daalt de productspecialisatie tot het einde van de negentiende eeuw, met een dieptepunt van ongeveer 1 op de twaalf vrouwelijke en mannelijke handelaren, bedrijfschoufden en fabrieksarbeiders. Daarna vindt weer een lichte stijging plaats tot 1 op de 8 vrouwen en een op de zes mannen in de jaren 1896-1905.

Economische specialisatie in Zeeland in de volkstellingen van 1849 en 1899

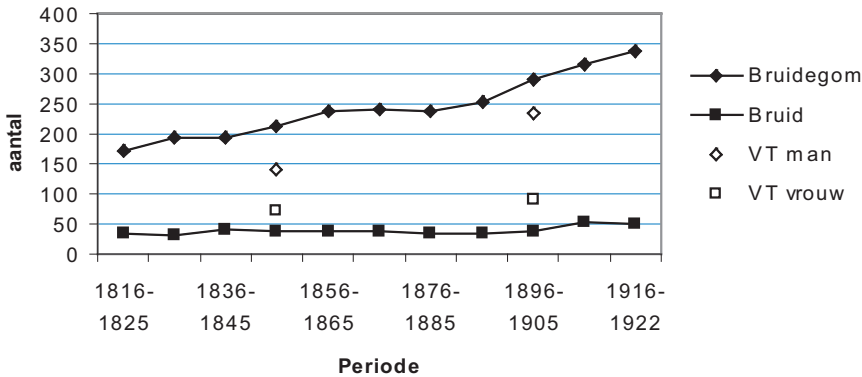
Bij de analyse van de volkstellingen richten we ons alleen op het aantal verschillende HISCO-groepen en de verhouding tussen algemene en bijzondere beroepstitels. De verhouding tussen titels met en zonder product – de andere hier gebruikte indicator van specialisatie – is niet te bepalen omdat aan de gecodeerde beroepstitels geen productcodes zijn toegekend.

Het volkstellingsjaar 1849 is vergeleken met de huwelijksperiode 1846-1855 en het volkstellingsjaar 1899 met de huwelijksperiode 1896-1905. In de volkstellingen is er een overeenkomstige trend te zien naar een uitbreiding van het aantal verschillende beroepen van mannen als in de huwelijksakten, zie grafiek 4. De aantallen in de volkstellingen liggen echter op een lager niveau. Bij de vrouwen is dat omgekeerd: vrouwen hebben in de volkstellingen meer verschillende beroepen dan op de huwelijksakten. De volkstellingen laten voor vrouwen een lichte trend naar grotere specialisatie zien.

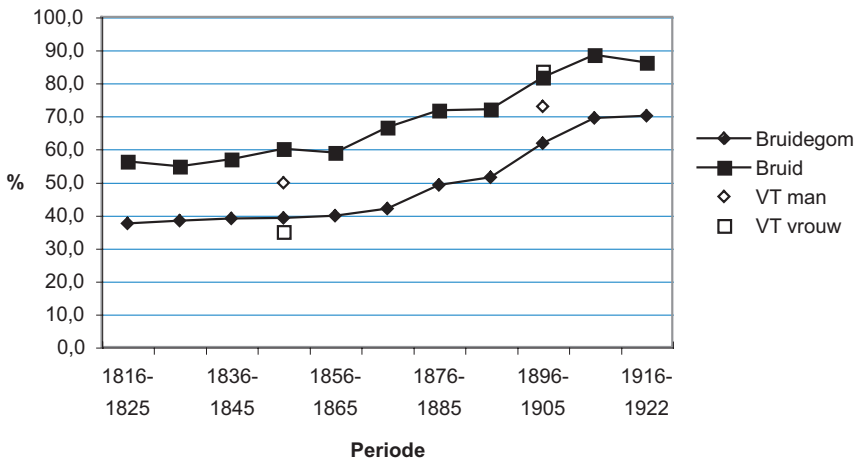
De verschillen tussen de volkstellingen en de huwelijksakten zijn behoorlijk groot. Hier kan een aantal oorzaken aan ten grondslag liggen. Ten eerste zijn in de volkstellingen de beroepen niet rechtstreeks in HISCO ingedeeld, maar eerst gecategoriseerd. Op grond daarvan is een kleiner aantal verschillende HISCO-groepen te verwachten en dat zien we ook bij de mannen. Op het eerste gezicht zou de verandering in categorisering ook een verklaring kunnen vormen voor de toenemende specialisatie volgens de volkstellingen: het aantal gebruikte categorieën is immers in de Volkstelling van 1899 aanzienlijk groter dan in de volkstelling van 1849. Aangezien de toename van specialisatie echter volgens de huwelijksakten ongeveer even groot is als volgens de volkstellingen, ligt dit minder voor de hand. Ten tweede heeft de volkstelling betrekking op de gehele bevolking en de huwelijksakten op de jonge bevolking. De gehele bevolking kan alleen maar meer (en niet minder) verschillende beroepen hebben dan de jonge bevolking. De iets hogere aantallen bij de vrouwen zouden hierdoor kunnen worden veroorzaakt. Het blijft echter onduidelijk waarom bij de vrouwen het totaal van deze effecten positief is en bij de mannen negatief.

Volgens de volkstellingen stijgt het percentage mannen met gespecialiseerde titels op het totaal aantal mannen met een beroepstitel van 50 in 1849 naar 73 in 1899; bij de vrouwen is er een stijging van 35 naar 84 procent. In grafiek 5 zijn deze percentages – die op de hele beroepsbevolking betrekking hebben, onderregistratie daargelaten – vergeleken met de percentages voor de huwendes – die min of meer als de instroom op de arbeidsmarkt beschouwd kunnen worden. Het percentage mannen met een gespecialiseerde beroepstitel ligt zowel in 1849 als in 1899 bij

Grafiek 4. – Aantal verschillende HISCO-groepen naar periode:
bruidegom, bruid en volkstellingen.

Grafiek 5. – Aandeel gespecialiseerde beroepen naar periode:
bruidegom, bruid en volkstellingen.

mannen iets hoger in de volkstellingen dan bij de huwelijkscohorten. Bij de vrouwen ligt dit percentage in 1849 juist aanzienlijk lager in de volkstellingen, terwijl het verschil tussen de huwelijkscohorten en volkstelling in 1899 verwaarloosbaar klein is. In beide bronnen is er sprake van een toename over de tijd, maar deze is bij de vrouwen meer uitgesproken in de volkstellingen dan in de huwelijksakten. De vraag is nu of het hier om werkelijke verschillen gaat, tussen de nieuwe instroom op de arbeidsmarkt en de gehele beroepsbevolking met inbegrip van de mensen die reeds lang werkzaam zijn, of dat het gaat om een verschil in de aard van de bronnen. Om die laatste mogelijkheid uit te kunnen sluiten, kijken we eerst naar verschillen in de verdeling van mannen en vrouwen over enkele gepubliceerde beroepsgroepen in de volkstellingsjaren (bij de huwelijksakten zijn er geen

groepen maar slechts individuele gegevens). Allereerst is het goed in herinnering te brengen dat het aantal beroepsgroepen dat in de gepubliceerde volkstellingen is gebruikt aanzienlijk verschilt tussen de jaren. In het eerste jaar gaat het om 296 groepen, in het tweede om 1380 groepen. Dit kan leiden tot een toename 'op papier' van de specialisatie indien gespecialiseerde beroepstitels die in het tweede volkstellingsjaar voorkomen in het eerste jaar nog samen met andere ongespecialiseerde titels in een groep zaten. De vragen die we trachten te beantwoorden zijn de volgende. Ten eerste, waarom is de specialisatiegraad bij vrouwen zo laag in de volkstelling van 1849 en ten tweede, waarom is de stijging van de specialisatiegraad bij vrouwen tussen 1849 en 1899 zo groot?

Tabel 1 geeft een overzicht van veel voorkomende gespecialiseerde en ongespecialiseerde beroepstitels naar HISCO-groep en de bijbehorende omschrijving van de beroepsgroep in de volkstellingen.

Tabel 1. – Overzicht van veel voorkomende gespecialiseerde en ongespecialiseerde beroepstitels naar HISCO-groep.

Jaar	Titel in volkstelling	HISCO	%
<i>Mannen, gespecialiseerd</i>			
1849	Landbouwers	61220	24
1899	Landbouwers	61220	} 49
	Vlasboeren	61220	
<i>Mannen, ongespecialiseerd</i>			
1849	Arbeiders, daglooners	99920	33
1899	Kooplieden	41025	6
<i>Vrouwen, gespecialiseerd</i>			
1849	Naaisters, breisters, mangelhoudsters, plooiesters, strijksters, waschvrouwen, werksters, nettenbreijers	56090	8
	Landbouwers	61220	24
1899	Dienstboden	54020	36
	Landbouwers	61220	39
<i>Vrouwen, ongespecialiseerd</i>			
1849	Dienstboden, bakkers, huisbewaarders, minnen, oppassers, portiers	54010	} 15
	Kantoor- en winkelbedienden, pakhuisknechts	54010	
	Koninklijk Huis (personen, verbonden aan het)	54010	
	Arbeiders, daglooners	99920	45
1899	Kooplieden	41025	9

Uitsluitend HISCO-groepen waarin meer dan 5% van de mannelijke/vrouwelijke beroepsbevolking werkzaam is.

De toename van het percentage mannen met gespecialiseerde beroepen tussen 1849 en 1899 komt grotendeels voor rekening van een verdubbeling van het percentage 'landbouwers' en 'vlasboeren' en de gelijktijdige afname – bijna een verdwijning zelfs – van de groep 'arbeiders, daglooners'.²⁵ De landbouwers zijn hier als een gespecialiseerd beroep beschouwd omdat duidelijk is dat ze een gewas verbouwen. Zoals eerder uitgelegd weerspiegelt de afname van de groep arbeiders en dagloners in ieder geval voor een belangrijk deel het feit dat de volkstellers in 1849 in dergelijke gevallen nog niet om aanvullende informatie vroegen bij het gemeentebestuur maar dat wel deden in 1899.

Ook bij de vrouwen verdwijnt de ongespecialiseerde groep 'Arbeiders, daglooners' tussen 1849 en 1899, en wel om dezelfde reden. Bovendien zit bij de vrouwen in 1849 nog vijftien procent in de ongespecialiseerde HISCO-groep 5-40.10 (Domestic servant, general) die de volkstellingsgroepen 'Dienstboden, bakkers, huisbewaarders, minnen, oppassers, portiers' blijkt te omvatten evenals de groep 'Kantoor- en winkelbedienden, pakhuisknechts'²⁶ en de verwaarloosbaar kleine groep 'Personen verbonden aan het Koninklijk Huis'. Echter in 1899 zit 36 procent van de vrouwen in de gespecialiseerde HISCO-groep 5-40.20 (House servant) die wordt gevuld door de volkstellinggroep 'Dienstboden'. De sterkte stijging van de specialisatiegraad bij vrouwen van de ene op de andere volkstelling wordt dus deels veroorzaakt door het feit dat de eerste volkstelling een grovere rubricering gebruikt, waarin de dienstboden samen met anderen in een algemene beroepsgroep terechtkomen, dan de tweede volkstelling waar dienstboden wel een eigen categorie hebben.

Conclusie economische specialisatie

De volkstellingen hebben een groot voordeel boven de huwelijksakten als het gaat om de beschrijving van de wereld van het werk. Zij omvatten de gehele beroepsbevolking, onderregistratie daargelaten, terwijl huwelijkscohorten slechts te zien zijn als nieuwe instroom op de arbeidsmarkt. De negentiende-eeuwse volkstellingen zijn dan ook veel gebruikt in economisch historisch onderzoek, en de beschikbaarheid van spreadsheets zal het gebruik vergemakkelijken. Dit is zeker zo omdat de beroepstitels in HISCO gecodeerd zijn. Voor een onderzoek naar economische specialisatie in de hier gebruikte zin lijken de volkstellingen echter minder geschikt dan de huwelijksakten. Ten eerste wisselt het aantal beroeps-categorieën in de volkstellingen sterk over de jaren. Ten tweede, en daarmee samenhangend, zijn de gebruikte categorieën in de volkstellingen soms te grof. Dat blijkt duidelijk uit de plaatsing van dienstboden in Zeeland in de telling van 1849 (op een hoop met andere dienstverleners) in vergelijking met de plaatsing in de telling van 1899 (op zich zelf). De ogenschijnlijk zeer sterke stijging van de

25 Arbeiders en daglooners (9-99.20) zijn als categorie geheel verdwenen in 1899. Nu zijn er alleen nog 'Arbeiders' in de 'landbouw', die ten onrechte als 9-99.00 zijn gecodeerd. Maar het zijn er minder dan vijf procent.

26 Hetgeen overigens een incorrecte codering is.

specialisatiegraad van vrouwen in Zeeland in de tweede helft van de negentiende eeuw is ten dele het gevolg van dit verschil in indeling.

De beroepsvermeldingen op de huwelijksakten maken het wel mogelijk iets te zeggen over veranderingen in economische specialisatie, althans voorzover het nieuwkomers op de arbeidsmarkt betreft. Bij de huwende mannen is er vanaf het begin van de negentiende eeuw een stijging van het aantal verschillende beroepen en vanaf het midden van de negentiende eeuw een stijging van het aandeel personen met een gespecialiseerd beroep. Deze stijgingen gaan niet gepaard met een stijging van het aandeel handelaren, bedrijfshoofden en fabrieksarbeiders waarbij in de huwelijksakte vermeld staat welk product ze verkopen of produceren op het totaal aantal beoefenaars van deze beroepen. Productspecialisatie schommelt met een piek iets voor het midden van de negentiende eeuw, en een piek bij het begin van de twintigste eeuw. Bij vrouwen is er eenzelfde schommeling in de productspecialisatie te zien. Hoewel het aantal verschillende beroepen nauwelijks verandert, stijgt het aandeel vrouwen met een gespecialiseerd beroep vanaf het begin tot de laatste decennia van de negentiende eeuw waarna het stagneert. Daarbij moet opgemerkt worden dat in de eerste helft van de negentiende eeuw een zeer hoog aantal huwende vrouwen een beroep opgeeft. Na 1870 neemt het percentage vrouwen met een beroepsvermelding bij huwelijk echter sterk af.

Veranderende sociale verhoudingen

Inleiding

Het aantal sociale lagen en de verhoudingen daartussen zijn een geliefd onderwerp van Nederlandse historici. Zij hebben velerlei bronnen gebruikt, zoals volkstellingen, zitplaatsen in de kerk, beschrijving van tijdgenoten over rangen en standen, aanspreektitels, enzovoorts.²⁷ Bijna iedere onderzoeker hanteerde daarbij zijn of haar eigen indeling.²⁸ Dat vergemakkelijkt uiteraard de vergelijking van de resultaten niet. Toch doen wij het hier ook. Wij maken gebruik van een recent gereed gekomen indeling, luisterend naar de naam HISCLASS (Historical International Social Class Scheme). Dit is een klassenschema dat is bestemd voor gebruik in verschillende landen en tijdvakken, en dat daar inmiddels ook voor wordt gebruikt.²⁹ Twee belangrijke voordelen van dit klassenschema zijn ten eerste dat het veel gebruikt wordt en dus de vergelijkbaarheid van de resultaten bevordert, en ten tweede dat het gebaseerd is op in HISCO gecodeerde beroepstitels. Het kan

27 Een overzicht bieden Duijvendak en Kooij, *'Sociale geschiedenis'*. Hoofdstuk 3a bespreekt sociale gelaagdheid en mobiliteit in Nederland, onder meer aan de hand van studies van Damsma en Noordeggraaf, Giele en Van Oenen, Lucassen, Trienekens en Van Thijn, Stokvis en Ultee. Mandemakers, *'De sociale structuur'*, deelt de Nederlandse mannelijke beroepsbevolking in de Volkstelling van 1899 in volgens de indeling van Van Tulder, en maakte een vergelijking met de gegevens van Van Tulder voor 1919 en 1954.

28 De bekendste is vermoedelijk die van Giele en Van Oenen.

29 Van Leeuwen en Maas, *'HISCLASS'*.

dus relatief makkelijk worden gebruikt bij de analyse van de huwelijksakten en de volkstellingen.

HISCLASS deelt beroepen in een twaalfstal sociale klassen in, en wel op grond van enkele door sociaal-historici en sociologen vaak gebruikte criteria, te weten of het een hand- of een hoofdberoep is, de mate van scholing, de mate van supervisie en de economische sector. Sommige van de twaalf sociale lagen die de indeling telt, zijn in dit onderzoek erg klein, zodat het voor praktische doeleinden wenselijk is om tot enige 'indikking' over te gaan en sommige sociale lagen samen te voegen. In dit artikel onderscheiden we daarom slechts zeven lagen en wel de Hogere managers en vrije beroepen; Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel; Geschoolde arbeiders; Boeren en vissers; Laag geschoolde arbeiders; Ongeschoolde arbeiders en tot slot de Landarbeiders. Tabel 2 geeft het schema van de HISCLASS-indeling en de wijze waarop voor deze bijdrage klassen werden bijeengevoegd.

Op de huwelijksakten staat nogal eens alleen de term 'arbeider', hetgeen zowel op ongeschoolde handarbeiders buiten de landbouw (HISCLASS 11) als op ongeschoolde landarbeiders (HISCLASS 12) kan slaan. Bij arbeiders op het platteland zal het in de meeste gevallen wel om landarbeiders gaan, maar de akten geven daar geen uitsluitsel over. We hebben dit probleem opgelost door 'arbeiders' in gebieden waar meer dan 30 procent van de beroepsbevolking in de primaire sector werkt in HISCLASS 12 te plaatsen, terwijl 'arbeiders' in de overige gebieden in HISCLASS 11 terecht komen. De daaruit voortvloeiende fout achten we aanzienlijk kleiner dan de fout indien deze groep in het geheel tot een van beide klassen gerekend zou worden, dan wel uit de analyses zou worden uitgesloten.³⁰

In een inmiddels klassiek artikel uit 1960 poneerde Brugmans de stelling dat in de loop van de negentiende eeuw Nederland overging van een samenleving met slechts twee sociale groepen (die hij standen noemt) naar een met drie sociale 'klassen': 'De standengeleding werd een trichomie in plaats van een dichotomie. Juist anders dan Marx zich voorstelde bracht de komst der modern-kapitalistische verhoudingen niet een verdeling in twee sociale groepen, het proletariaat en de 'bourgeoisie' maar een verdeling in drieën: proletariaat, middenklasse en aanzienlijke burgerij.'³¹ Hij bedoelt hiermee zowel dat beroepsgroepen die men tot de middengroepen kan rekenen sterk groeien als dat die beroepsgroepen voordien behoorden tot, en huwden met, de onderste sociale laag, door hem het 'proletariaat' genoemd. Nadien huwden de middengroepen blijkbaar niet de onderste sociale laag en vermoedelijk, in Brugmans visie, met elkaar. In dit artikel onderzoeken we niet wie met wie huwt.³² Maar wel kunnen we nagaan of het aandeel van de middengroepen in de loop van de eeuw groeit.

30 Zoals besproken in Maas en Van Leeuwen, *'Huwelijksmobiliteit in Friesland'*.

31 P. 127

32 Dat hebben we overigens elders gedaan, zie Van Leeuwen, Maas en Mandemakers, *'Het kiezen van een huwelijkspartner'*; Van Leeuwen, Maas en Miles, *'Marriage choices'* en Maas en Van Leeuwen, *'Total and relative mobility'*.

Tabel 2. – Het HISCLASS sociale klassenschema.

HISCLASS	HISCLASS-7
1 Hogere managers	1+2 Hogere managers en vrije beroepen
2 Hogere vrije beroepen	
3 Lagere managers	3+4+5 Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel
4 Lagere vrije beroepen, geschoolde klerken en winkelpersoneel	
5 Laag geschoolde klerken en winkelpersoneel	
6 Voormannen	6+7 Geschoolde arbeiders
7 Geschoolde arbeiders	
8 Boeren en vissers	8 Boeren en vissers
9 Laag geschoolde arbeiders (niet op het land)	9 Laag geschoolde arbeiders (niet op het land)
10 Laag geschoolde landarbeiders	
11 Ongeschoolde arbeiders (niet op het land)	11 Ongeschoolde arbeiders (niet op het land)
12 Ongeschoolde landarbeiders	10+12 Landarbeiders

Bron: Van Leeuwen en Maas, 'HISCLASS'.

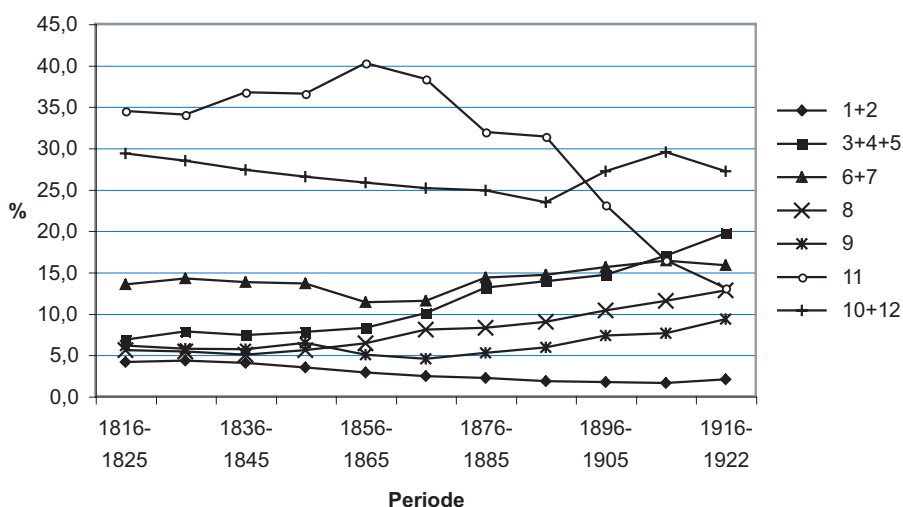
Onder de middenklasse verstond Brugmans de winkeliers, de zelfstandige ambachtslieden en boeren en het administratief en technisch personeel. Voor 1850 waren er volgens hem weinig winkeliers, en dan nog slechts in de steden, omdat Nederlanders hun levensmiddelen en andere behoeften zelf vervaardigden. Brood bakte men in de regel zelf, schoenen kocht men bij de schoenmaker, zeep bij de zeepzieder terwijl de boer zelf de melk en de groenten rondbracht. Ambachtslieden en boeren waren er wel, maar er gaapte een diepe kloof tussen hen en de bovenlaag wat betreft verdiensten en aanzien. Kantoorpersoneel en technisch personeel ontbraken tot het midden van de eeuw nagenoeg. De patroon deed zelf het klerkenwerk (een beetje vergelijkbaar wellicht met de vele werkgevers die sinds de komst van de PC zelf hun brieven typen en printen).³³ Opzichters, monteurs, instrumentenmakers, technisch tekenaars en ander technisch personeel ontbraken tot het midden van de eeuw veelal in de ouderwetse en kleinschalige nijverheid. Zij kwamen volgens Brugmans nadien op met de industrialisatie.

33 Behalve bij de handels- en scheepvaartsbedrijven waar vele kantoorbedienden waren, maar dat waren zoons en familieleden of relaties van de ondernemer die in de praktijk werden opgeleid. Dit gold volgens Brugmans ook voor de ambtenaren.

Sociale klassen volgens de huwelijksakten

Grafiek 6 geeft de verdeling van de bruidegoms in de Zeeuwse huwelijksakten volgens de hier gebruikte zeven sociale klassen. De meest in het oog springende ontwikkeling is de afname van de ongeschoolde arbeiders. Hun aandeel daalt van ongeveer een derde tot 40 procent van het aantal bruidegoms aan het begin van de negentiende eeuw tot dertien procent een eeuw later. Er is geen sprake van een gestage ontwikkeling. Hun aandeel stijgt tot het midden van de eeuw, waarna de daling pas inzet. Er is daarentegen een lichte stijging te zien van het percentage huwende mannen dat in de primaire sector werkzaam is. De boeren en boerenarbeiders, waar het, naast de vissers, in hoofdzaak om gaat, zien het aandeel van hun sociale lagen (8 voor de boeren en vissers, 10 en 12 voor de landarbeiders) stijgen van 35 procent aan het begin van de eeuw tot zo'n veertig procent een eeuw later.

Grafiek 6. – Klassenverdeling (HISCLASS) per periode: bruidegoms.

1+2 = Hogere managers en vrije beroepen; 3+4+5 = Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel; 6+7 = Geschoolde arbeiders; 8 = Boeren en vissers; 9 = Laag geschoolde arbeiders; 11 = Ongeschoolde arbeiders; 10+12 = Landarbeiders.

De lagere managers en lagere vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel (sociale klassen 3, 4 en 5) groeien van rond de zeven procent van het aantal huwende mannen in de eerste helft van de negentiende eeuw tot krap twintig procent in de periode 1916-1922. Het aandeel van de geschoolde arbeiders en voormannen (sociale klassen 6 en 7) schommelt, van ongeveer 13 procent aan het begin, naar 11 procent in het midden en weer 16 procent aan het einde van de periode. Als we de sociale lagen 3 tot en met 7 beschouwen als Brugmans middenstand (althans de winkeliers en hun personeel, het kantoorpersoneel en het technisch personeel)

dan stijgt hun aandeel onder de huwendes inderdaad van ongeveer een vijfde naar een derde.

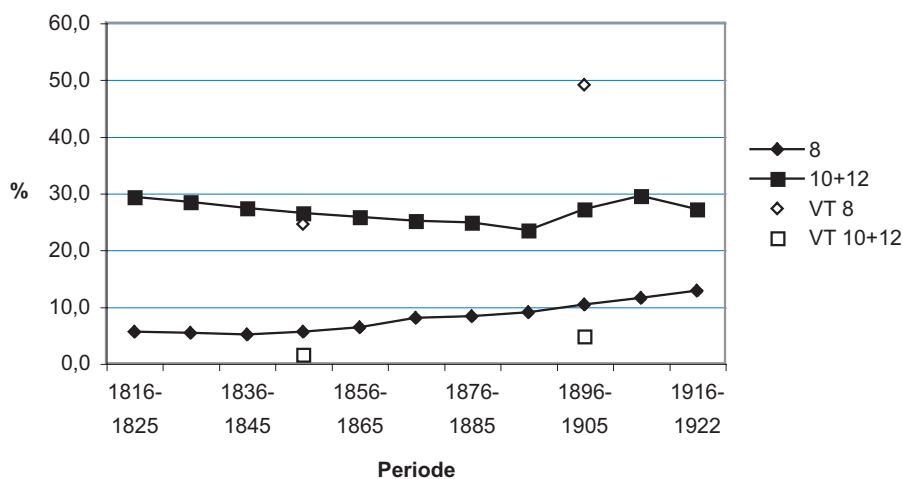
Sociale klassen volgens de volkstellingen

Grafieken 7, 8 en 9 verbeelden de aandelen van mannen over de verschillende sociale klassen in de volkstellingen van 1849 en 1889 in Zeeland, en wel in vergelijking met de aandelen onder de huwelijkscohorten.

Grafiek 7 belicht de boeren (klasse 8) en landarbeiders (klasse 10 en 12). Het aandeel van de landarbeiders ligt in beide volkstellingen lager dan bij de huwendes. Het aandeel van de boeren is in de volkstellingen, en vooral die van 1899, groter dan in de huwelijkscohorten. Dit zou een levensfase-effect kunnen zijn. In dat geval zouden veel van de mannen die bij hun huwelijk nog landarbeider (bijvoorbeeld voor hun vader) zijn, later in hun leven alsnog boer worden.

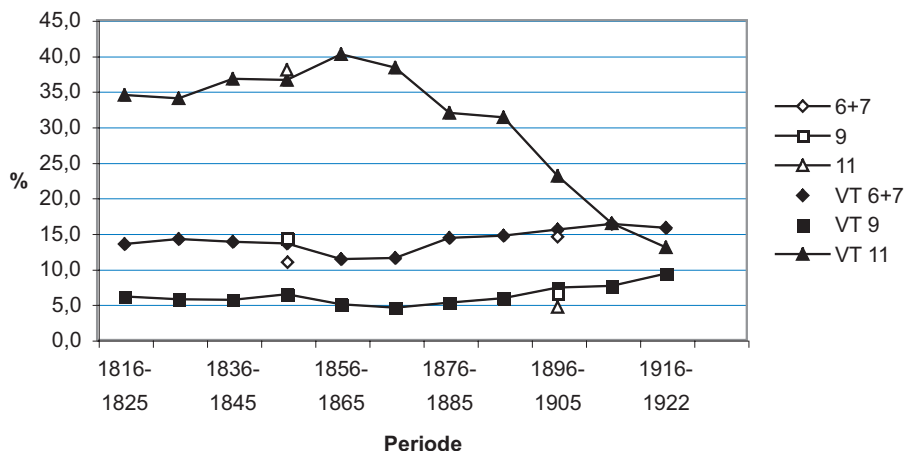
Een andere mogelijkheid voor het verschil in het aandeel van de boeren in beide bronnen kan zijn dat de volkstellingen de arbeiders en dagloners zonder verdere aanduiding (HISCO-groepen 9-99.00 en 9-99.20) niet onderverdeelt naar landarbeiders en overige ongeschoolde arbeiders. In het hier gebruikte sociale klassenschema moeten ze echter wel worden opgesplitst. In de hier gepresenteerde analyses van de volkstelling is dit als volgt geschied. De telling van 1849 kent een groep 'Manufakturen, werklieden' die als 9-99.00 zijn gecodeerd. Zij zijn vooralsnog door ons niet als landarbeiders beschouwd. Hetzelfde is gedaan voor de volkstellinggroep 'Arbeiders, daglooners' die als 9.99-20 zijn gecodeerd. Het is echter mogelijk dat een gedeelte van hen wel op het platteland werkten. Dan zou

Grafiek 7. – Aandeel agrarische klassen (HISCLASS) naar periode: bruidegoms en volkstellingen.

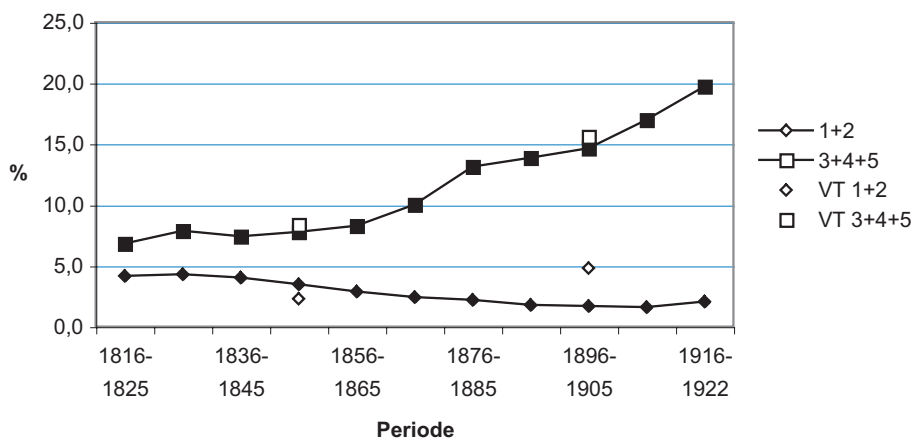
8 = Boeren en vissers; 10+12 = Landarbeiders.

Grafiek 8. – Aandeel arbeiders (HISCLASS) naar periode:
bruidegoms en volkstellingen.

6+7 = Geschoolde arbeiders; 9 = Laag geschoolde arbeiders; 11 = Ongeschoolde arbeiders.

Grafiek 9. – Aandeel witte boorden (HISCLASS) naar periode:
bruidegoms en volkstellingen.

1+2 = Hogere managers en vrije beroepen; 3+4+5 = Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel.

het aandeel van de landarbeiders in de volkstelling eigenlijk hoger liggen en dicht-
ter bij het aandeel onder de huwendens. De Volkstelling van 1899 kent een groep
'Landbouwbedrijven, arbeiders', met HISCO 9-99.00. Hoewel dit geen optimale
coding is, zijn deze door ons in het klassenschema als landarbeiders beschouwd

hetgeen onproblematisch is. De volkstelling kent echter ook een groep 'Losse werklieden' met HISCO 9-99.20. Hiervan hebben wij voorlopig aangenomen dat ze buiten de agrarische sector werkten. Het is echter mogelijk dat een gedeelte van hen wel op het platteland werkzaam was. Ook dan zou het aandeel van de landarbeiders in de volkstelling hoger komen en dichter bij het aandeel onder de huwenden.

De beide bronnen verschillen het meest bij de zojuist besproken groep van boeren en landarbeiders. De overeenkomsten zijn groter bij de andere sociale groepen, die in grafieken 8 en 9 zijn weergegeven. Ook daar zijn er echter soms aanzienlijke verschillen. Bij de sociale klassen 3, 4 en 5, de lagere managers, lagere vrije beroepen, de klerken en het winkelpersoneel stemt echter zowel het niveau als de ontwikkeling overeen. Over de door Brugmans geschetste groei van deze 'nieuwe middengroepen' lijkt dus geen twijfel.

Besluit

Dit artikel stelde zich de vraag of de economische specialisering en de veranderende sociale verhoudingen onderzocht kunnen worden met behulp van de volkstellingen en de akten van de burgerlijke stand. Het artikel onderzocht de mogelijkheden en beperkingen van beide bronnen, afzonderlijk en in vergelijking. Het is mogelijk deze vragen te stellen omdat er thans voor de onderzoeker grote databestanden elektronisch beschikbaar zijn waarin de beroepstitels zoveel mogelijk gemeenschappelijk zijn gecodeerd, en wel in HISCO. Wij onderzochten de volkstellingstabellen voor Zeeland in de jaren 1849 en 1899 en vergeleken die met Zeeuwse huwelijkscohorten in de periode 1816-1922, en met name met die rond de volkstellingjaren.

Drie indicatoren voor economische specialisatie zijn gebruikt, namelijk het aantal verschillende beroepen, de verhouding tussen algemene en gespecialiseerde beroepstitels en de mate waarin er bij handelaren en anderen een product in de beroepsvermelding stond. Deze laatste gegevens zijn alleen voor de huwelijksakten beschikbaar zodat een vergelijking tussen de bronnen niet mogelijk is. Dat is wel het geval bij het gebruik van de eerste en tweede indicator. De in de volkstellingen gebruikte groepen zijn evenwel zodanig complex samengesteld dat de huwelijksakten een betere bron vormen, ook al betreft het alleen de 'nieuwe instroom' op de arbeidsmarkt. Daarbij wisselt het aantal volkstellingsgroepen sterk tussen de jaren, hetgeen analyses naar specialisatiegraad verder bemoeilijkt.

Bij de huwende mannen is er vanaf het midden van de negentiende eeuw een gestage stijging van het aantal verschillende beroepen en van het aantal personen met een gespecialiseerde beroepstitel in procenten van het totaal aantal mannen met een beroepsvermelding. De specialisatiegraad van beroepstitels stijgt bij vrouwen vanaf het begin tot de laatste decennia van de negentiende eeuw waarna stagnatie volgt. Deze stijgingen gaan niet gepaard met een stijging van de productspecialisatie. Productspecialisatie schommelt bij mannen en vrouwen met een piek iets voor het midden van de eeuw, en een piek bij het begin van de twintigste eeuw.

De ontwikkeling van de sociale klassenstructuur is ook onderzocht met behulp van dezelfde datasets, de twee Zeeuwse volkstellingen en de Zeeuwse huwelijksakten. De in HISCO gecodeerde beroepsvermeldingen in beide bronnen zijn omgezet in het op HISCO gebaseerde sociale klassenschema HISCLASS. De indeling van de arbeiders en dagloners zonder nadere vermelding is in beide bronnen enigszins problematisch, omdat het voor het gebruikte sociale klassenschema noodzakelijk is te weten of het landarbeiders zijn of niet. Bij de huwelijksakten zijn de ongespecificeerde arbeiders opgedeeld op basis van de samenstelling van de rest van de beroepsbevolking. Bij de volkstellingen is het probleem geringer omdat soms de sector vermeld staat bij de titels. Beide bronnen laten verschillen zien die ten dele hiermee te maken kunnen hebben, alsmede met het feit dat de ene bron de hele beroepsbevolking vermeldt en de andere alleen de huwenden die als nieuwe instroom zijn te beschouwen. Beide bronnen laten echter duidelijk de door Brugmans geponeerde groei zien van een nieuwe middenklasse van technisch en administratief personeel.

Literatuur

- Boonstra, O.W.A., *De waardije van eene vroege opleiding* (Hilversum 1985).
- Brugmans, I.J. 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (eds.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie deel II* (Den Haag 1977), 110-128. Oorspronkelijk verschenen in 1960.
- Damsma, D. en Noordegraaf, L., 'Standen en klassen in een Zuidhollands dorp', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1977), 243-269.
- Desrosieres, A., 'Eléments pour l'histoire des nomenclatures socio-professionnelles', in: J. Affichard (ed.), *Pour une histoire de la statistique*, vol. I (Parijs 1977), 155-231.
- Desrosieres, A., 'Les nomenclatures de professions et emplois', in: J. Affichard (ed.), *Pour une histoire de la statistique*, vol. II (Parijs 1987), 35-56.
- Desrosieres, A., *The politics of large numbers. A history of statistical reasoning* (Cambridge 1998).
- Doorn, P.K., J.K. Jonker en T. Vreugdenhill, 'Digitalisering van de Nederlandse volkstellingen 1795-1971. Met een nadere beschouwing van de gedigitaliseerde telling van 1899', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 41-64.
- Duijvendak, M. en P. Kooij, *Sociale geschiedenis. Theorie en thema's* (Assen 1992).
- Giele, J. en G.J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', in: *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging Sociale Geschiedenis* vol. 45 (1974), 2-32.
- Giele, J. en G.J. van Oenen, 'Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 2 (1976), 167-178.
- Higgs, E., *Making Sense of the Census*. (London 1989).
- Higgs, E., *A Clearer Sense of the Census*. (London 1996).

- Knotter, A., *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991).
- Leeuwen, M.H.D. van, *Bijstand in Amsterdam ca 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle 1992).
- Leeuwen, M.H.D. van, *De eenheidsstaat: onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam 2000).
- Leeuwen, M.H.D. en I. Maas, *HISCLASS*. Paper gepresenteerd op de 5^e European Social Science History Conferentie (Berlijn 2004).
- Leeuwen, M.H.D., I. Maas en C. Mandemakers, 'Het kiezen van een huwelijks-partner in Nederland 1840-1940. De rol van de familie', in: J. Kok en M.H.D. van Leeuwen (eds.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen huwelijk en partnerkeuze* (Amsterdam 2005), 63-84.
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas en A. Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002).
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas en A. Miles (eds.), *Marriage choices and Class Boundaries. Endogamy and Social Class in History* (Cambridge 2005).
- Lucassen, J. en G. Trienekens, 'Om de plaats in de kerk. Een onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid, voornamelijk in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12 (1978), 239-305.
- Lucassen, J. en Th. van Tijn, 'Nogmaals sociale stratificatie', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 2 (1976), 74-91 met naschrift op 187-189.
- Maas, I. en M.H.D. van Leeuwen, 'Huwelijksmobiliteit in Friesland tussen 1850 en 1929', in: *It Beaken*, vol 63 (2001), 164-178.
- Maas, I. en M.H.D. van Leeuwen, 'Over dienstboden, landarbeidsters en andere werkende vrouwen. Beroepen van jonge vrouwen en hun moeders in de huwelijksakten van de Zeeuwse burgerlijke stand', in: *Zeeland*, vol. 15 (2005), 44-59.
- Maas, I. en M.H.D. van Leeuwen, 'Total and relative mobility by social origin: a first international comparison of changes in marriage choices during the Nineteenth century', in: *International Review of Social History*. Supplement 13 (2005), 1-23.
- Maarseveen, J.G.S.J. van 'Tijdens de eeuwwisseling geteld. De methode van onderzoek bij de Volkstelling 1899', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 13-40.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Volkstellingen 1795-1971', in: J.G.S.J. van Maarseveen (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw* (Voorburg/Heerlen 2002), 15-88.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', in: J.G.S.J. van Maarseveen (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw* (Voorburg/Heerlen 2002), 115-143.
- Mandemakers, K., 'Netherlands: Historical Sample of the Netherlands', in: P. Kelly Hall et al. (eds.), *Handbook of international historical microdata for population research* (Minneapolis 2000), 149-178.

- Mandemakers, K., 'De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850-1990' in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 185-207.
- Oomens, C.A. en G. den Bakker, *De beroepsbevolking in Nederland 1849-1990*. Supplement bij de Sociaal Economische Maandstatistiek, nr. 2 (Den Haag/Voorburg 1994).
- Pott-Buter, H.A., *Facts and fairy tales about female labour, family and fertility* (Amsterdam 1993).
- Schilstra, W.N., *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Nijmegen 1976, 1^e druk Amsterdam 1940).
- Schmidt, A. (ed.), *Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd*, themanummer T-SEG 2 (2005).
- Smits, J.P., E. Horlings en J.L. van Zanden, *The measurement of Gross National Product and its components. The Netherlands, 1800-1913* (Groningen 2000).
- Stokvis, P.R.D., 'Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 10 (1978), 70-86.
- Ultee, W.C., 'Het aanzien van beroepen op andere plaatsen en in andere tijden, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 9 (1983), 28-48.
- United Nations Secretariat. *Central product classification, Version 1.0* (draft 1998).
- Walhout, E. en F. van Poppel, "'De vermelding des beroeps: eene ijdele formaliteit?" Twee eeuwen vrouwelijke beroepsarbeid in Nederlandse huwelijksakten', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 29 (2003), 301-322.
- Zanden, J.L. van, *Economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw* (Wageningen 1995).